

СЯРЭДНЕВЯКОВАЕ РЫЦАРСТВА:

лад жыцця
і сістэма каштоўнасцей

СМІРНОВА
А л е н а
Д з м і т -
рыеўна —
дацэнт ка-
федры гісто-
рыі Стара-
жытнага
свету і Ся-
рэдніх вякоў
БДУ, канды-

дат гістарычных навук. Нарадзілася ў Ленінградзе. У 1981 г. закончыла гістарычны факультэт БДУ. З 1981 па 1983 г. працавала навуковым супрацоўнікам Нацыянальнага мастацкага музея Беларусі. Аўтар артыкулаў, у тым ліку энцыклапедычных, і раздзелаў у падручніках па гісторыі заходне-еўрапейскага Сярэднявечча, гісторыі сярэднявечнай культуры і гісторыі паўсядзённасці (“Женщины-легенды”. Мн., 1993; “Средневековый мир в терминах, именах и названиях”. Мн., 1999, 2001; “Гісторыя сярэдніх вякоў. Заходняя Еўропа і Візантыя”. Мн., 2002, 2003). Сааўтар манаграфіі “Королевский двор в политической культуре средневековой Европы. Теория. Символика. Церемониал” (М., 2004), ілюстраванай энцыклапедыі “Средние века. Культура, искусство, история” (М., 2008). Займаецца пытаннямі гісторыі паўсядзённасці заходне-еўрапейскага Сярэднявечча. Аўтар манаграфіі “Повседневность Средневековья. Medium Aeterni Quotidianum” (Мн., 2005, 2010).

Гісторыя заходне-еўрапейскага рыцарства мае даўнія традыцыі вывучэння. У Еўропе, Расіі, ЗША выйшлі з друку шматлікія даследаванні, прысвечаныя феномену рыцарства, вытокам яго ўзнікнення, рыцарскай этыцы і г.д. Гэта працы амерыканскіх даследчыкаў Р.Барбера і Р.Л.Кілгура¹, швейцарскага медыявіста Ж.Флары², нямецкага даследчыка А.Борста³, французскіх медыявістаў М.Блока, Ж.Дзюбі, Р.Фасье, М.Пастуро⁴, расійскіх даследчыкаў Ю.Бяссмертнага, С.Лучыцкай, Ю.Малініна⁵, а таксама працы еўрапейскіх даследчыкаў з розных краін Л.Жэніко, П.Ван-Люйна, Ф.Кардзіні, М.Кіна⁶ і інш. У дадзеным артыкуле прадставім аглядны нарыс феномена рыцарства ў сярэднявечным еўрапейскім грамадстве.

Грамадскае ўладкаванне ў сярэднявечнай Еўропе

У Раннім сярэднявеччы, з V ст. да IX ст., уяўленні аб грамадстве будаваліся зыходзячы з дзвюхчастковых схем-пар, самай важнай з якіх была апазіцыя “клірык—міранін”. У Высокім сярэднявеччы з’явілася так званая трохчастковая схема, паводле якой у грамадстве існавалі тры катэгорыі людзей: 1) тыя, хто моліцца; 2) тыя, хто ваюе; 3) тыя, хто працуе.

Можна меркаваць, што гэтая схема ўзнікла ў Высокім сярэднявеччы, паколькі Біблія падобнай мадэлі ўладкавання грамадства не ўзгадвае; няма яе і ў творах пісьменнікаў Ранняга сярэднявечча⁷. У 20-я—30-я гг. XI ст. трохчастковая канструкцыя атрымала ўсебаковае абгрунтаванне ў працах двух епіскапаў з Паўночнай Францыі — Адальберона Ланскага і Герарда з Камбрэ. Яны незалежна адзін ад аднаго выклалі ў творах, напісаных на працягу 1025—1031 гг., схему заходняга хрысціянскага грамадства, якая, з некаторымі мадыфікацыямі, праіснавала на працягу ўсяго Сярэднявечча, да канца XV ст. Згодна гэтай схеме грамадства падзялялася на тры саслоўі (*ordines*): *oratores* (тыя, хто моліцца), *bellatores* (тыя, хто ваюе), *laboratores* (тыя, хто працуе). Гэта былі саслоўе **навучання** (духавенства), саслоўе **абароны** (знаць) і саслоўе **харчавання** (просталюдзіны).

Такім чынам, царква дала ўсёй феадальнай сістэме ідэалагічнае абгрунтаванне. Адзначанае грамадскае ўладкаванне не прадугледжвала роўнасці людзей. Так, Герард з Камбрэ лічыў няроўнасць важнейшым боскім устанавленнем. Спасылаючыся на Евангелле і працы Папы Рымскага Грыгорыя Вялікага (590—604 гг.), ён падкрэсліваў, што хоць усе людзі нараджаюцца роўнымі, розніца ў

Тры саслоўі. Сон караля Генрыха I.
Англія. Мініяцтуры XII ст.

здзейсненых імі грахах абумоўлівае неабходнасць падпарадкавання адных іншым і робіць непазбежнай няроўнасць⁸. На першае месца ў грамадстве былі пастаўлены прадстаўнікі духавенства; другое займалі рыцары, воіны — людзі, якія выконвалі функцыі абароны дзяржавы і падтрымання грамадскага парадку; а на трэцім апынуліся сяляне і рамеснікі, якія выконвалі вытворчую функцыю.

Функцыі саслоўяў былі дакладна вызначаны, а гарманічнае ўзаемадзеянне саслоўяў, з пункту гледжання хрысціянскіх пісьменнікаў, забяспечвала стабільнасць і само існаванне грамадства. У сярэдзіне XII ст. багаслоў Іаан Солсберыйскі ў творы "Полікрацікон" падсумаваў гэтыя ідэі і стварыў разгорнутую палітычную канцэпцыю грамадства. У аснове яе па-

лягала ідэя *цела*, усе часткі якога маюць толькі ім уласцівыя функцыі. *Галава* — гэта гасудар, *узброеныя рукі* — рыцары, *ногі* — сяляне і рамеснікі, якія сілкуюць *цела* і падпарадкаваны *галаве*. Сама ж *галава* падпарадкоўваецца *душы* — духавенству і царкве.

З'яўленне і ўзвышэнне рыцарства

Рыцарства з'явілася ва ўмовах ужо вызначаных феадальных адносін, калі існаваў слой *знаці*, прадстаўнікі якога вылучаліся паходжаннем, уладай, ладам жыцця. Спачатку пад рыцарамі разумелі конных воінаў. У VIII ст. пасля правядзення ў Франкскай дзяржаве маярдомам Карлам Мартэлам бенефіцыйнай рэформы конная служба стала галоўнай. У IX ст. рыцар — гэта воін, які нёс васальную ваенную службу (звычайна конную) на карысць свайго сеньёра. "Рыцары, — піша Жан Флары, — гэта перш за ўсё салдаты"⁹. У IX—X стст. рыцары былі ніжэйшымі прадстаўнікамі пануючага класа, у якіх не заўсёды былі свае васалы. Гэта маглі быць простыя воіны нязнатнага паходжання, якія не валодалі ніякай уладай. На працягу доўгага часу коннае воінства заставаўся ў цяжкім і не змешвалася з ёю¹⁰. Лічылася, што "дваранства грунтуецца на нараджэнні" (Ж. Флары), "дваранінам нараджаюцца, а не становяцца" (Л. Жэніко), "перадача праз кроў дваранскіх якасцей — састаўная частка вызначэння дваранства" (Ф. Кантамін)¹¹. Аднак паколькі галоўнай сацыяльнай функцыяй *знаці* была тая ж, што і рыцарства — ваенная, то да XII ст. гэтыя дзве групы аб'ядналіся ў адзінае саслоўе.

Па пытанню паходжання рыцарства ў гістарыяграфіі існуюць два пункты гледжання. Згодна першаму, рыцарства ўяўляе сабой больш позні прадукт сацыяльнай трансфармацыі "старой" *знаці* (Ж. Дзюбі, услед за М. Блокам). Згодна другому, рыцарства з'яўлялася падпарадкаваным класам, які складаўся з былых каралеўскіх васалаў каралінгскай эпохі, выхадцаў з нязнатных слаёў, прафесіянальных воінаў, якія ўзвысіліся ў перыяд разбурэння каралінгскай дзяржаўнасці і арыстакратызаваліся толькі ў XI—XII стст. (Л. Жэніко, Р. Фасье, П. Банасі і інш.)¹². Сёння другі пункт гледжання падзяляе большасць даследчыкаў¹³.

Відавочна, што паняцці "рыцар" і "рыцарства" паступова мяняліся з цягам часу. Сэнс, які ўкладваўся ў паняцце "рыцар" у IX ст. і ў XII ст., быў розны. За чатыры стагоддзі рыцарства перажыло доўгую эвалюцыю, у выніку якой істотна змянілася і пераўтварылася ў сапраўдны сацыяльны інстытут.

Французскі даследчык Ж. Дзюбі заўважыў, што для таго каб даведацца аб паходжанні рыцарства, неабходна ў першую чаргу даследаваць тэрміны, якімі азначаліся рыцары ў крыніцах. На падставе аналізу дакументаў ён паказаў, што тэрміны *fidelis* ("верны") і *vassus, vassalus* ("васал", першапачатковае значэнне — раб), якія прымяняліся пачынаючы з эпохі Меравінгаў (V—VIII стст.) для азначэння ўзброеных слуг правіцеляў, у X ст. (каля 971 г.) былі заменены ў крыніцах на тэрмін *miles* (рыцар). Ужы-

Рыцар і збраяносец.
Германія. Мініяцюра XIV ст.

ванне ў крыніцах X ст. тэрмінаў *miles* (у адзіночным ліку) і *milites* (у множным ліку) замест ранейшых *vas-sus* і *fidelis* сведчыць аб сацыяльным уздыме рыцарства.

У той жа час сэнсавая нявызначанасць тэрмінаў захоўвалася даволі доўга, нават да канца XII ст. у лацінамоўных тэкстах рыцара называлі *miles*. У Францыі ён атрымаў назву *chevalier* (*шэвалье*), у Англіі — *knight*, у Італіі — *cavaliere*, у Германіі — *Ritter* (*рытэр*), што літаральна азначала "коннік".

З завяршэннем працэсу сацыяльнага канстрування рыцарства і ператварэннем апошняга ў асобнае саслоўе тэрмін *miles* набыў устойлівыя сацыяльныя, прававыя, ідэалагічныя і культурныя канатацыі. Раней жа ён указваў толькі на характар дзейнасці чалавека і яе спецыфічную прыроду — ваенную службу на карысць вышэйстаячага. Пры гэтым "па-за дужкамі" заставаліся паходжанне воіна, яго маёмаснае становішча, сацыяльны статус і нават тып узбраення¹⁴.

Да сходных з Ж.Дзюбі высноў прыйшоў Ж.Флары, які вывучаў па гераічнаму эпасу XII ст. ("Chansons de geste") тэрміны, што абазначалі рыцарства — лацінскі *miles* і старафранцузскі *chevalier*¹⁵. Пад рыцарствам у "Chansons de geste" маецца на ўвазе пэўная прафесіянальная карпарацыя, дзе ёсць свае настаўнікі (сеньёры-рыцары) і вучні (збраяносцы). Рыцар — гэта не проста воін, а воін элітны, у той час як збраяносец — толькі слуга. Даследаванні Ж.Флары паказваюць, што сацыяльнае ўзвышэнне рыцараў адбылося на працягу XII ст. і да канца гэтага стагоддзя рыцар стаў арыстакратам, які валодаў пэўнымі прывілеямі. У гэты час рыцарства ўжо прадстаўлена як адзінае ў сацыяльным і юрыдычным плане саслоўе, якое называецца ў крыніцах *ordene de chevalerie*¹⁶.

Такім чынам, як асаблівы слой сярэднявечага грамадства рыцарства склалася толькі да XII ст., у эпоху Высокага (класічнага) сярэднявечча. Пазней яно ператварылася ў асаблівае ваенна-арыстакратычнае саслоўе са сваёй этыкай, ідэалогіяй, рытуаламі і звычаямі. Вялікую ролю ў гэтай эвалюцыі адыграў рытуал пасвячэння, які пачынаўся з XII ст. згадваецца ў крыніцах у сувязі з рыцарствам¹⁷.

Пасвячэнне ў рыцары

У XII ст. зацвердзілася норма, паводле якой сыны знаці да дасягнення паўналецця пасвячаліся ў рыцары, у адваротным выпадку іх прыпісвалі да просталюдзінаў. Так пасвячэнне ў рыцары стала прывілеяй знаці. Просталюдзін мог стаць рыцарам толькі ў якасці выключэння за мужнасць і адвагу.

Абраду пасвячэння папярэдняй доўгая падрыхтоўка. Малады хлопец спачатку ў якасці пажа (з 7 да 12—14 гадоў), а потым у якасці слугі-збраяносца праходзіў навучанне ў вопытнага рыцара (напрыклад, пры двары бацькі, сеньёра бацькі альбо свайго дзядзькі па мацярынскай лініі). Сеньёр даручаў збраяносцу даглядаць коней і сабак, чысціць да бляску зброю, слаць ложак, дапамагаць яму падчас бою, за сталом, на паляванні, апранацца і распранацца. Усе гэтыя абавязкі збраяносец падзяляў з несвабоднымі слугамі. Акрамя таго, ён вучыўся насіць зброю, праходзіў школу верхавой язды, фехтавання і г.д. І толькі па дасягненні паўналецця, часцей за ўсё ў 15 год (у XIII ст. — у 21 год), юнака пасвячалі ў рыцары. Гэта сімвалізавала пераход да сталасці і самастойнасці, рабіла маладога чалавека членам ваенна-арыстакратычнай карпарацыі.

Рыцар і збраяносец XII ст. Гравюра XIX ст.

Замак Самюр. Мініацюра "Верасень"
з Часаслова герцага Берыйскага. Францыя. XV ст.

Сама цырымонія пасвячэння складалася з некалькіх этапаў. Спачатку той, каго пасвячалі, надзяваў даспехі. Затым адбывалася галоўная частка цырымоніі — працэдура ўручэння зброі. У крыніцах Высокага сярэднявекя яна называлася *cingulum militiae* — *апяразванне мячом*. Меч быў самай ганаровай зброяй у той час. На французскай мове "аперазаць мячом" і азначала зрабіць рыцарам. Пасля гэтага той, хто пасвячаў, наносіў юнаку ўдар далонню па патыліцы/шыі/шчацэ з кароткім настаўленнем "Будзь храбрым!". Гэты ўдар называўся "куле" (*colée*, *rautée*, зрэдку наносіўся тыльным бокам мяча па плячу (*alара*). Гэта была адзіная ў жыцці рыцара аплявуха, якую ён мог атрымаць не вяртаючы. Карані гэтага рытуалу ўзыходзілі да абрадаў старажытных германцаў.

Заканчваўся рытуал пасвячэння дэманстрацыяй спрытнасці маладога рыцара, яго ваеннай вывучкі. Ускочыўшы на каня, юнак павінен быў пранізаць кап'ём усталяваную мішэнь — "чучала". Апяразванне мячом, "аплявуха" і "чучала" былі асноўнымі элементамі свецкай працэдуры пасвячэння. Першапачаткова ўся цырымонія насіла свецкі характар. Але паступова царква ўключыла яе ў свае рэлігійныя рамкі. Быў усталяваны звычай "начнога няспання", калі будучы рыцар вечарам, напярэдадні пасвячэння, накіроўваўся ў царкву, дзе маліўся ля алтара ў доўгім белым адзенні ўсю ноч. На досвітку епіскап пачынаў імшу, якую будучы рыцар павінен быў выстаць. Потым ён спавядаўся, прычашчаўся, а затым ускладаў сваю зброю на алтар, пасвячаючы яе Богу. Далей ён становіўся на калені перад свята-

ром, які благаслаўляў меч і ўручаў яго юнаку з малітвай. Благаслаўляючы зброю, царква тым самым унушала рыцару думку аб тым, што ён павінен быць хрысціянскім воінам і абаронцам царквы.

Найбольш поўнае апісанне цырымоніі пасвячэння ў рыцары было зроблена епіскапам Мандскім Гільёмам Дзюранам. У канцы XIII ст. ён сабраў разам большасць формул благаславенняў і ператварыў абрад у пэўнае літургічнае таінства. Калі на ранніх этапах царква толькі благаслаўляла меч і іншую зброю, то цяпер епіскап сам апяразваў мячом кандыдата ў рыцары. Пасля гэтага ён цалаваў пасвячонага і даваў яму лёгкую аплявуху, а затым рыцары надзявалі новаму рыцару шпоры. Такім чынам, на працягу XIII—XV стст. адбывалася ўсё большая клерыкалізацыя абрадаў пасвячэння. Яго нават прымяркоўвалі часцей за ўсё да якога-небудзь рэлігійнага свята — Тройцы, Пасхі альбо праводзілі напярэдадні буйной бітвы.

Пачынаючы з XII ст. абрад пасвячэння стаў усеагульным у асяроддзі ваеннага саслоўя, абавязковай умовай, якая пацвярджала прыналежнасць дваран да рыцараў, і наадварот. Л.Жэніко адзначае, што дваране ад нараджэння ўмацоўвалі сваё дваранства статусам рыцара. Абрад падняў прэстыж воінаў у цэлым, пацвердзіў іх прэтэнзію на "высакароднасць" і адпаведна дыстанцыраванасць ад невысакароднай масы "працоўных"¹⁸. У той жа час абрад пасвячэння патрабаваў вялікіх выдаткаў, таму ўжо ў XII ст. многія прадстаўнікі знаці лічылі за лепшае фактычна заставацца збраяносцамі (у Англіі яны называліся *squires* (сквайры), у Францыі — *damoiseau* (дамуаза).

Вялікую ролю ў рытуале пасвячэння адыгрывала сімволіка колеру і прадметаў. Так, у ананімнай паэме "L'Ordene de chevalerie" ("Рыцарства") (паміж 1230—1250 гг.) ванна перад адзяваннем даспехаў параўноўваецца з купеллю хрышчэння; тонкі лён адзення сімвалізуе чысціню, пурпур — кроў, якую праліваюць за ідэалы царквы; белы пояс павінен абараніць рыцара ад граху сладастраснасці; чорныя штаны ўвасабляюць зямлю, куды кожны вернецца, шпоры — храбрасць і стараннасць у служэнні Богу, меч — вернасць і адданасць, а таксама абарону слабых і бедных¹⁹.

Пачынаючы з сярэдзіны XII ст. рыцары рэкрутуюцца амаль выключна з асяроддзя сыноў рыцараў, і такім чынам рыцарства мае тэндэнцыю да пераўтварэння ў спадчынную касту. Паступова ўзнікаюць юрыдычныя перашкоды на шляху пасвячэння ў рыцары невысакародных асоб. Так, у 1186 г. імператар Свяшчэннай Рымскай імперыі Фрыдрых I Барбароса забараніў доступ у шэрагі рыцарства святарам, дыяканам і сялянам. У XIII ст. імператар Фрыдрых II дазволіў пасвячаць у рыцары толькі сыноў рыцараў. "Устанаўленні" французскага караля Людовіка IX Святога (1226—1270 гг.) сцвярджаюць думку аб тым, што кожны рыцар павінен весці сваё паходжанне ад знатных бацькоў, якія маюць рыцарскі статус і валодаюць зямельнымі ўладаннямі.

Васальна-ленныя адносіны

Пасля абраду пасвячэння юнак становіўся рыцарам і адразу ж уключаўся ў асабістыя і маёмасныя сувязі ўнутры класа феадалаў. Пасвячоны рыцар павінен быў адразу ж стаць чымсьці васалам. Для гэтага заключаўся асабісты васальны дагавор паміж васалам і сеньёрам. Ён называўся *амаж* (ад лац. *homo* — чалавек). Прыносячы амаж свайму сеньёру, рыцар прасіў яго заступніцтва і як бы прызнаваў сябе яго "чалавекам". Інстытут амажу вядомы з пачатку XI ст. у Іспаніі, у першай палове XI ст. ён атрымаў распаўсюджванне ў Паўднёвай Францыі, а затым ахапіў і паўночныя вобласці краіны. У Германіі ён засведчаны ў 1077 г.

Амаж, як і пасвячэнне ў рыцары, — выключна сімвалічная цырымонія, якая зводзілася да наступнага: васал здымаў галаўны ўбор, становіўся на калені, укладваў злучаныя рукі ў далоні сеньёра і гаварыў наступную фразу: "*Ciŗ, я станаўлюся вашым чалавекам*". Потым прыносілася прысяга на вернасць, клятва, якая называлася *фуа* (фр. *foi* — вернасць), і рабіўся рытуальны пацалунак у знак вернасці: ".../за гэта, уклаўшы рукі мае ў вашы [рукі], схіліўшы калені і абмяняўшыся з вамі пацалункам вернасці, прызнаю сябе бліжнім вамым васалам"²⁰. Васала часта называлі "чалавекам вуснаў і рук", паколькі менавіта рукамі і вуснамі ён здзяйсняў абрад амажу. Са свайго боку сеньёр перадаваў васалу зброю альбо яе сімвал — палачку (фестуку), якая азначала прыняцце чалавека ў новую сям'ю. Такім чынам, абавязальства з'яўлялася ўзаемным. Амаж і фуа ўстанаўлівалі асабістую сувязь паміж васалам і сеньёрам.

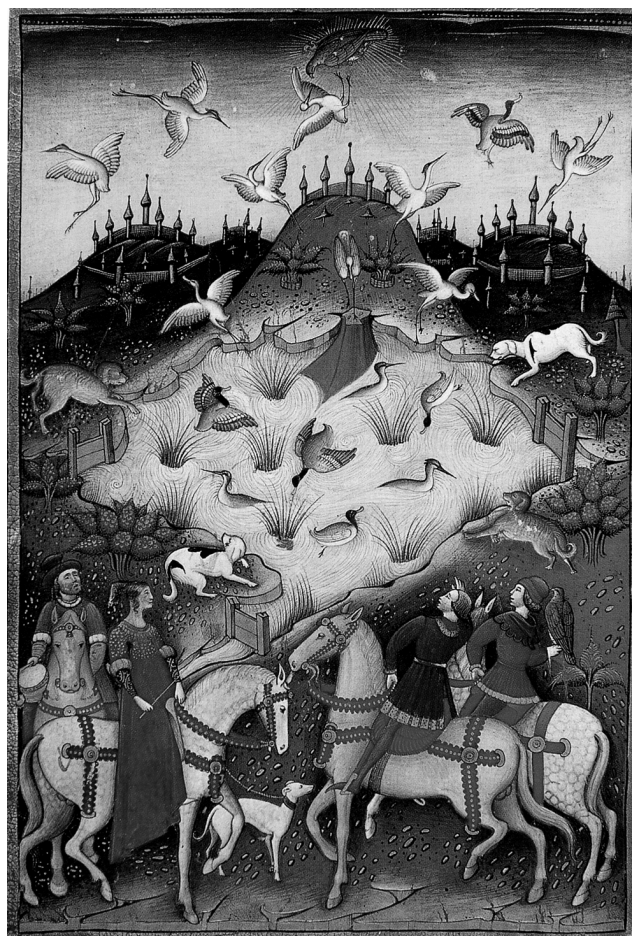
Будучы звязанымі амажам, рыцары былі абавязаны сеньёру службай. Галоўнымі відамі васальных абавязальстваў былі: *ваенная служба, дапамога і нарада*. Народа прадугледжвала ўдзел у пасяджэннях сеньярыяльнай курыі, іншых судова-паліцэйскіх мерапрыемствах сеньёрыі. Дапамога ж складалася з двух элементаў — ваеннага і фінансавога. Васал быў абавязаны перш за ўсё несці ваенную службу — удзельнічаць у паходах сеньёра, у абароне яго замка. Тэрмін гэтай службы зрэдку вылічаўся 40 днямі ў год. У Францыі ваенныя абавязкі рыцараў былі дакладна вызначаны ва "Устанаўленнях" караля Людовіка IX Святога. Васалы караля былі абавязаны яму 40-дзённай ваеннай службай, а пасля заканчэння гэтага тэрміну служылі за плату. Фінансавую дапамогу васал аказваў у складаны альбо ўрачысты момант жыцця сеньёра: для выкупу яго з палону, пры выдачы дачкі замуж, пры пасвячэнні сына ў рыцары, для рыцарскага ўзбраення старэйшага сына сеньёра, пры адпраўленні ў крыжовы паход²¹.

Пасля гэтага (пачынаючы з XI ст.) наступаў акт *інфеадацыі* — надзялення зямельным уладаннем (феодам). Усялякі, хто ў выніку амажу становіўся васалам сеньёра, атрымліваў ад яго феод. Такім чынам, паміж сеньёрам і васалам ўстанаўліваліся маёмасныя сувязі, якія вызначалі трываласць і эфектыўнасць васальна-ленных адносін.

Сімвалічны акт перадачы феода называўся *інвестытурай* (ад лац. *investio* — убрание). Падчас гэтай цырымоніі васалу ўручалі якую-небудзь рэч — кальцо, посах, пальчатку, пучок саломы. Яна сімвалізавала нерухомую маёмасць альбо права на яе. Да XIII ст. надзяленне зямлёй вельмі рэдка замацоўвалася складаннем дакумента, паколькі Сярэднявек было эпохай рытуальнага жэсту, а не пісьмовага акта. Слова і жэст, здзейсненыя прылюдна, былі не менш важныя і значныя, чым грамата.

У ходзе т.зв. "феадальнай рэвалюцыі" X—XI стст. адбылося раздрабленне ўлады, і значная частка публічных правоў і паўнамоцтваў перайшла да сеньёраў сярэдняй рукі — уладальнікаў некалькіх ці ўвогуле толькі аднаго замка²². Замкі ператварыліся ў цэнтры сеньёрыі, месца канцэнтравання ваеннай і судовай улады. Гэты працэс, які ў большай ці меншай ступені быў характэрны для Заходняй і Паўднёвай Еўропы, французскі вучоны П.Тубер вызначаў тэрмінам "азамкаванне" альбо "інкастэламент" ²³. У далейшым гэты італьянскі тэрмін "*incastellamento*" (які яго французскі сінонім "*enchatellement*") стаў асноўным у еўрапейскай гістарыяграфіі, прысвечанай "феадальнай рэвалюцыі" X—XI стст.²⁴.

Такім чынам, замак становіцца характэрнай прыкметай часу. У Высокім сярэднявеку частата іх раз-

Група кавалераў і дам, якія палююць на птушак з сокаламі і сабакамі. Мініяцюра XV ст.

Рыцарскі турнір.
На мініяцюры
д'ябал
з'яўляецца
за душой
рыцара,
які загінуў
на турніры.
XIV ст.

мяшчэння ў некалькі разоў перавышала частату, характэрную для каралінгскай эпохі (VIII—IX стст.). У замку жыў сеньёр, яго сям'я і акружэнне. Як правіла, большасць замкаў уяўлялі сабой *данжоны* — абмежаваныя па плошчы ўмацаваныя вежы, што былі ўзведзены на натуральным альбо (што часцей фіксуецца еўрапейскія даследчыкі) штучна зробленым земляным узгорку, абкружаным ірвом. Першыя замкі былі драўляныя, аднак паступова іх будаўніцтва ўскладнілася. Іх пачынаюць будаваць з каменя. У XIII—XIV стст. замкі ператварыліся ў складаныя комплексы, якія ўключалі двор, дом, замкавую капэлу, калодзеж, "банальную" печ, дамы рамеснікаў, турму, грамадскія і гаспадарчыя пабудовы. Такі замак быў абкружаны сцяной з зубцамі, вежамі, байніцамі, ірвом (сухім альбо з вадой) з пад'ёмным мастом²⁵. Іншымі словамі, замак быў не толькі гаспадарчым цэнтрам, але і ваеннай базай рыцара-сеньёра. Месца размяшчэння яго часта супадала з цэнтрам буйной сеньерыі.

Заняткі рыцараў

Асноўнымі заняткамі рыцараў былі вайна, паляванне і турніры. Вядзеннем гаспадаркі рыцары не займаліся. Паляванне цанілі як дзейнасць, падчас якой можна было прадэманстраваць свае фізічныя здольнасці — лоўкасць, сілу, адвагу, храбрасць і ма-

стацтва верхавой язды. Палявалі галоўным чынам з сокалам.

Што тычыцца турніраў, то існуе паданне, што яны з'явіліся ў другой палове XI ст. у Францыі. Вынаходнікам гэтых спаборніцтваў быў нехта Жафруа дэ Прэйлі. Турнір (імітацыя спаборніцтва) арганізоўваўся каралямі і буйнымі сеньёрамі па ўрачыстых нагодах (шлюб караля альбо прынца крыві, нараджэнне спадчынніка, заключэнне міру) часцей за ўсё паблізу вялікіх гарадоў на спецыяльным полі-рысталішчы ў прысутнасці вялікай колькасці людзей. У Францыі існавалі так званыя жутэ (у Германіі яны атрымалі назву *ціост*) — спаборніцтвы на коп'ях некаторых толькі што пасвячоных маладых рыцараў, і імітацыі спаборніцтваў двух атрадаў, якія фарміраваліся па "нацыях" альбо па абласцях. У XII—XIII стст. на турнірах звычайна выкарыстоўвалі баявую зброю, таму было нямаля ахвяр. Царква турніры забараняла і пазбаўляла пахавання тых, хто быў забіты падчас іх правядзення.

Роля турніраў і джостр (серыі парных спаборніцтваў, якія маглі праводзіцца на працягу некалькіх дзён і нават тыдняў) у жыцці рыцараў была вельмі значнай. Гэта былі адначасова трэніровачныя спаборніцтвы, неабходныя для падтрымання баяздольнасці ў мірны час, від забавы і сродак "заробку". За ўзятых у палон праціўнікаў, адабраную зброю і коней прымушалі плаціць выкуп, таму ўдачлівыя рыцары атрымлівалі з турніраў даволі значны прыбытак.

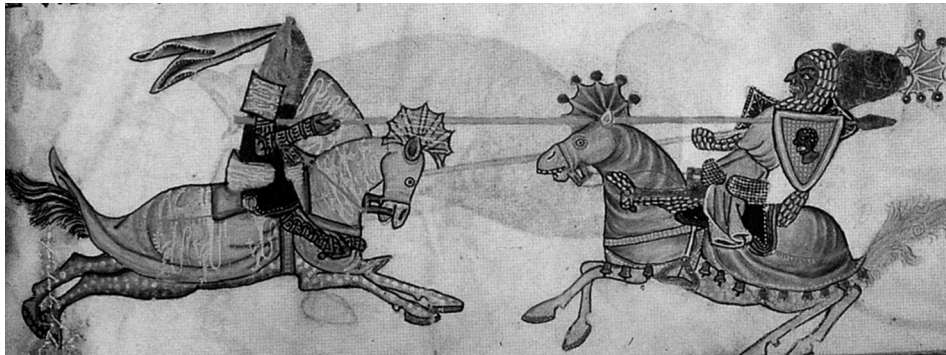
Узбраенне рыцараў

Як ужо адзначалася, у першую чаргу пад рыцарамі разумелі тых, хто ваяваў. У штодзённым уяўленні рыцар — гэта цяжкаўзброены коннік. Меч, конь і ўзбраенне з'яўляюцца ў такім выпадку галоўнымі крытэрыямі прыналежнасці да рыцарства. Згодна гэтаму пункту гледжання, можна паставіць знак роўнасці паміж рыцарствам і цяжкай кавалерыяй, узвышэнню якой садзейнічала вынаходніцтва *падковы і стрэмені*, што забяспечыла лепшую манеўранасць каня і воіна²⁶. Як лічыць даследчык Л. Уайт, менавіта гэтыя тэхнічныя навацыі прывялі да падзелу грамадства на рыцараў і сялян, і ўрэшце рэшт — да ўзнікнення феадалізму²⁷.

Узбраенне рыцараў дзялілася на *абарончае* і *наступальнае*.

Рыцарскі турнір. Сучасная рэканструкцыя. Фрагмент экспазіцыі замка Безэна (Італія).

Рычард
Львінае Сэрца
ў спаборніцтве
выбівае з сядла
Салах-ад-дзіна.
Малюнак,
які ўвасабляў мару
крыжаносцаў.
Англія. XIV ст.

Абарончым узбраеннем з'яўляліся *панцыр альбо браня, кальчуга, латы, шлем, шчыт*. Спачатку браня рабілася са скуры, якую потым пакрывалі металічнымі бляхамі (кольцамі). У першай палове XII ст. пачала актыўна ўжывацца *кальчуга* — сплеченая са сталёных кольцаў (зрэдку ў 2—3 слаі) сетчатая кашуля, якая праіснавала да сярэдзіны XIV ст. У перыяд з 1200 па 1300 гг. рыцары паступова "закоўваюцца" ў сцэльны метал. З пачатку XIV ст. усе дэталі рыцарскага ваеннага касцюма ўжо рабіліся з сцэльнага металу, у XIV ст. з'явіліся *латы*, якія з сярэдзіны гэтага стагоддзя ператварыліся ў абсалютна закрытую сцэльнаметалічную, поўную ўнутры статую. Самастойна ўлезці ў яе і потым вылезці з яе рыцар не мог.

Да абарончых рыцарскіх даспехаў адносіўся і *металічны шлем*. Першапачаткова ён быў конусападобнай формы. На шлем часта надзявалі нашлемнік, які ў каранаваных асоб меў форму кароны. Пачынаючы з XII ст. з'явіліся масіўныя гаршчэпадобныя шлемы, якія цалкам пакрывалі галаву і абапёраліся на плечы²⁸. Яны былі вельмі цяжкія, таму насілі іх толькі падчас бітваў ці спаборніцтваў. У XIV ст. шлемы часта ўпрыгожвалі нашлемнікамі з дрэва з геральдычнымі фігурамі. Формы нашлемнікаў становяцца разнастайнымі, вар'іруюцца ў розных краінах. Самай дасканалай формай шлема лічылася востраканечная, паколькі зброя сасклігвала са шлема і такім чынам змякчалася сіла ўдару.

Яшчэ адным відам абарончага ўзбраення быў *шчыт*. Першапачаткова рыцарскія шчыты былі грувацкія і прыкрывалі ўсё цела. Затым яны сталі меншыя па памерах і больш лёгкія, што павялічвала зручнасць маніпулявання імі. Звычайна шчыты былі трохвугольныя, аднак сустракаліся таксама круглыя і паўкруглыя. Як правіла, на шчыце адлюстроўваўся герб рыцара.

Наступальнай зброяй рыцара былі *доўгае кап'ё* (да 4,5 м) і *меч*. Кап'ё рабілі з лёгкага дрэва: ліпы, вязу, сасны, асіны, ясеню. Звычайна яна рэдка перажывала адну бітву. Самымі лепшымі лічыліся ясеневыя коп'і. Складалася кап'ё з дрэўка і жалезнага наканечніка, пад якім прымацоўвалі сцяжок, што меў выключна практычнае значэнне: ён не дазваляў кап'ю ўвайсці вельмі глыбока ў цела праціўніка. Аднак прымяненне такога кап'я стала магчымым толькі пасля ўвядзення страмёнаў, якія давалі конніку апору пры кіданні. У конным баі задача рыцара заклю-

чалася ў тым, каб выбіць праціўніка з сядла, паколькі коннік у цяжкім узбраенні ўжо не мог падняцца без дапамогі.

Акрамя недаўгачаснага кап'я рыцар быў узброены жалезным мячом — самай ганаровай зброяй. Раннесярэдневяковыя мячы былі параўнальна кароткія, шырокія, заостраныя толькі з аднаго боку, аднак самага высокага гарту, каб не ламаліся аб браню і шлем. У IX—X стст. атрымалі распаўсюджванне масіўныя мячы даўжынёй да 1 м. Эфес мяча ўяўляў сабою крыж — сімвал Хрыста. Мячы аздаблялі каштоўнымі камянямі, давалі ім імёны, асабістыя мянушкі, на мячах прыносілі клятвы, аб іх складалі легенды. Меч пераходзіў ад бацькі да сына.

Рыцар меў таксама 2—3 кані: звычайнага і баявога, у даспехах. Такого каня можна было паразіць толькі ў пуза. Галаву каня закрывалі металічным альбо скураным нагалоўнікам, грудзі — жалезнымі бляхамі, бакі — скурай. Акрамя гэтага, каня накрывалі гунькай альбо чарпаком з аксаміту ці іншай дарагой тканіны з вышытымі гербамі рыцараў. Такія "ўзброеныя" коні называліся "латныя"²⁹.

Рыцарскія даспехі.

Рыцарская этыка

Сярэдневяковае рыцарства стварыла сваю ўнікальную культуру, асновай якой з'яўлялася свецкая этыка. Па меркаванню Ю.Малініна, рыцарская этыка (*гордасці і годнасці*), сапернічаючы з хрысціянскай мараллю (*мільсэрнасці і пакорлівасці*) і ў вядомай ступені супрацьстаячы ёй, паскорыла духоўнае развіццё ўсяго сярэдневяковага грамадства.

Свае больш-менш закончаныя формы рыцарская этыка набыла да XIII ст. Яе аснову складалі ўласцівыя ваеннаму саслоўю воінскія паняцці доблесці і храбрасці, абавязку рыцара перад Богам, грамадствам, царквой. Рыцары павінны былі падтрымліваць справядлівасць у грамадстве і абараняць царкву. Аднак асабліва важнымі, арыгінальнымі складаючымі гэтай этыкі былі феадальна-куртуазныя элементы, адлюстраваныя ў катэгорыях гонару, вернасці і куртуазнасці. Менавіта яны складалі сутнасць рыцарскай этыкі.

Кодэкс гонару, які жорстка рэгламентаваў правілы паводзін рыцара ў баі, канчаткова аформіўся ў XIV ст. Ён патрабаваў ад рыцара папярэджваць аб нападзе, забараняў нападаць вялікай колькасцю людзей на меншую, не дапускаў магчымасці адступлення ў баі. Калі ў адносінах свайго сеньёра рыцары былі пакорлівыя, захоўвалі васальную вернасць, то ў адносінах да ворага — бязлітасныя. Хрысціянскія жа ідэі, якія царква жадала прывіць рыцарскай этыцы, не перайшлі ў дваранскі кодэкс гонару, станаўленне якога адбывалася ў XIV—XV стст. Гонар лічыўся вышэй за ўсё (у тым ліку і вышэй за жыццё) і быў свайго роду краевугольным камнем рыцарскай этыкі. Помста за абразу была законам, у рыцарскай этыцы не было месца для хрысціянскага ўсёдаравання. Рыцары мала цанілі жыццё чалавека — як сваё, так і чужое. Яны лічылі вайну звычайнай справай, паколькі прывыклі праліваць кроў. Рыцар мог аддаць жыццё за сеньёра, але ў яго не было дакоры сумлення, калі ён адбіраў чужое жыццё альбо маёмасць.

Куртуазнасць (фр. *courtoisie*, літаральна "прыдворнасць") уяўляла сабой этычны ідэал, які з'яўіўся

Рыцар
перад
Прыгожай
дамай.
Мініяцюра
з Манэскага
кодэкса.
XIV ст.

ся на рубяжы XI—XII стст. у лірыцы Паўднёвай Францыі. Ён уключаў звод правілаў добрых манер, ветлівасць і галантнасць у адносінах да жанчыны і праціўнікаў. Правансальскія трубадуры ўсхвалялі жанчыну як узвышаную істоту, якая здольная палепшыць мужчыну, узялі каханне на маральную вышыню. Гэта быў перш за ўсё ідэал любоўны, у аснове якога палягала ідэя ўзвышанага кахання, якое даступна толькі высакародным людзям. Гэтае каханне выяўлялася ў выглядзе служэння мужчыны прыгожай даме, накіраванага на служэнне васала свайму сеньёру. Галоўнымі ўмовамі ўзнікнення і захавання такога кахання былі яго пазашлюбнасць і патаемнасць. Лічылася, што калі каханне ўступае ў шлюб альбо іх каханне перастае быць таемным, тады яно абавязкова знікае.

Куртуазны ідэал паклаў пачатак першай у гісторыі палавой этыцы, якая грунтавалася на павазе да жанчыны. Да крыжовых паходаў жанчына, нават высякародная, займала нязначнае месца ў жыцці рыцара. У XII ст. узнікла новая форма ўзаемаадносін паміж мужчынам і жанчынай. *Культ дамы і куртуазнае каханне* (*fine amour*) абавязвалі служыць Даме, для чаго патрэбны былі такія якасці, як ветлівасць, шчодрасць, галантнасць, вернасць, уменне складаць вершы³⁰.

Адзначым, што куртуазнае каханне не было літаратурнай фікцыяй. Яно адыгрывала заметную ролю ў любоўных адносінах у рэальным жыцці, асабліва пры дварах буйных сеньёраў. Яшчэ раз падкрэслім, што гэта быў ідэал пазашлюбнага кахання. Як пісаў у XII ст. знакаміты кадыфікатар норм кахання Андрэй Капелан у трактце "Аб каханні", "...поўнасцю устаноўлена, што каханне не можа распаўсюджваць сваю ўладу на мужа і жонку"³¹. І хоць пазней (пачынаючы з XIV ст.) стала дапускацца магчымасць кахання паміж мужам і жонкай, ідэал куртуазнага кахання быў адрасаваны пераважна тым, хто не быў у шлуме³².

Прыгожая дама пад абаронай рыцара.
Сярэдневяковая мініяцюра.

Зыходны прынцып куртуазных адносін — гэта па-кланенне маладога нежанатага рыцара (20 гадоў) знатнай даме (35 гадоў), пераважна замужняй. Часта яна была жонкай сеньёра гэтага рыцара³³.

Такім чынам, у XII ст. грубы і малаадукаваны рыцар (а менавіта такімі была большасць еўрапейскіх рыцараў да XII ст.) саступіў месца далікатнаму і галантнаму юнаку. У рыцарах сталі цаніць прыязнасць, густ да прыгожага, адукаванасць, добрыя манеры. Як пісаў сярэдневяковы аўтар Рамон Льюль, рыцар — гэта той, хто *"высакародна дзейнічае і вядзе высакародны лад жыцця"*. "Ідэальны рыцар" Трыстан з сярэдневяковага рамана "Трыстан і Ізольда" быў добра адукаваны, валодаў 7 вольнымі мастацтвамі, многімі мовамі, быў паэтам, гуляў у шахматы, меў добрыя манеры і адначасова быў мужным воінам і паляўнічым.

Аднак многае ў жыцці рыцара — храбрасць, шчодрасць, высакароднасць — было свядома выстаўлена на паказ. Ён пастаянна імкнуўся да першынства і славы, і пра гэта павінен быў ведаць увесь хрысціянскі свет³⁴. Буйны французскі гісторык XIV ст. Жан Фруасар прыводзіць вялікую колькасць прыкладаў храбрасці, гераізму, высакароднасці, галантнасці, велікадушнасці рыцарства падчас ваенных дзеянняў. Аднак многія з апісаных ім падзвігаў былі практычна бессэнсоўныя, рабіліся з жадання асабістай славы — якасці, якая замяняла патрыятызм і рэлігійныя пачуцці³⁵.

Адной з асноўных доблесцей рыцарства была таксама *шчодрасць*. Багацце — не самамэта рыцарскага жыцця, яно набываецца для таго, каб потым быць растрчаным, прычым абавязкова публічна — на людзях, падчас баляў і турніраў³⁶.

Пры гэтым свой этычны кодэкс рыцары лічылі неабходным выконваць толькі ў сваёй сацыяльнай групе. Яны лічылі сябе "цветам свету", вышэйшым слоём грамадства. Таму не было і гаворкі аб "рыцарскіх" адносінах да прадстаўнікоў трэцяга саслоўя.

У канцы XIII ст. Рамон Льюль напісаў першы тэарэтычны твор аб рыцарстве — "Кнігу аб рыцарскім ордэне". Запазычваючы этымалогію Ісідора Сявільскага (*miles* — адзін сярод тысяч), ён сцвярджаў, што ў смутную эпоху для аднаўлення парадку народ быў падзелены на тысячы, на чале кожнай з якіх быў пастаўлены самы адданы, моцны, храбры і адукаваны — рыцар. Кожнаму з такіх абраных рыцараў былі дадзены конь і зброя. Першая яго задача — абараняць каталіцкую царкву, святую каталіцкую веру. Таксама рыцар павінен змагацца супраць няверных, злодзеяў і забойцаў, быць дабрадзейным, шчодрым, мужным. Такім чынам, Льюль упершыню тэарэтычна падсумоўваў рыцарскі ідэал, які распрацоўваўся раней у гераічным эпасе і рыцарскім раманах³⁷.

Першапачаткова рыцарскі ідэал быў створаны ў Францыі, але падчас крыжовых паходаў XI—XIII стст. заходняе рыцарства перамяшалася і аб'ядналася. Менавіта падчас крыжовых паходаў рыцар апынуўся ў асяроддзі сябе падобных, выйшаў за сцены

Парадны шчыт
з выявай рыцара
на каленях перад
Прыгожай дамай
і шкілета,
які азначае
Смерць.
Дэвіз
за спінай рыцара:
"Вы альбо
смерць!".
Бургундыя.
XV ст.

феадальнага замка. Да XIII ст. рыцары адчулі сябе нейкім сусветным ордэнам, саслоўем, для якога не важныя ні тэрытарыяльныя межы, ні падданства. Границы пастаянна мяняліся, землі пераходзілі ад аднаго ўладальніка да другога, а рыцары прадаўжалі жыць сваім жыццём, размаўлялі часцей за ўсё на французскай мове і лічылі сябе слугамі каталіцкай царквы.

Аднак у канцы XIV ст. ужо праявіліся прыкметы заняпаду рыцарства. Гэтаму садзейнічалі, па сутнасці, два асноўныя фактары — распаўсюджванне на працягу Позняга сярэдневякоўя агнястрэльнай зброі і наёмнага войска. Аднак заняпад рыцарства не азначаў знікнення рыцарскага ладу жыцця, які з цягам часу ператварыўся ў этыкет.

³¹ Barber R. The Knight and Chivalry. New York, 1970; Barber R. The Knight and Chivalry. Woodbridge, 1995; Kilgour R.L. The decline of chivalry as shown in the French literature of the late middle ages. Cambridge, 1937.

² Flori J. L'idéologie du glaive. Préhistoire de la chevalerie / Préf. de Duby G. Geneve, 1983; Flori J. L'essor de la chevalerie, XI—XII-e siècles / Préf. de Génicot L. Geneve, 1986.

³ Borst A. Das Rittertum im Mittelalter. Darmstadt, 1976.

⁴ Bloch M. La Société féodale. Paris, 1968; Блок М. Феодальное общество / Пер. с фр. М.Ю. Кожевниковой. М., 2003; Duby G. Hommes et structures du Moyen Âge: Recueil d'articles. Paris, 1973; Duby G. Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme. Paris, 1978; Duby G. Le chevalier, la femme et le prêtre: Le mariage dans la France féodale. Paris, 1981; Pastoreau M. La vie quotidienne des chevaliers de la Table ronde. Paris, 1976; Фоссье Р. Люди Средневековья / Пер. с фр. А.Ю. Карачинского, М.Ю. Некрасова, И.А. Эгипти. СПб., 2010.

⁵ Бессмертный Ю.Л. Рыцарство изначальное X—XIII вв. в представлениях современников (обзор литературы конца 60—70-х гг.) // Идеология феодального общества в Западной Европе: Проблемы культуры и социокультурных представлений средневековья в зарубежной историографии. М., 1980. С. 196—221; Лучицкая С.И. Рыцарство — уникальный феномен западноевропейского Средневековья // Одиссей. Человек в истории / Гл. ред. А.Я. Гуревич. М., 2004. С. 7—35; Малинин Ю.П. Франция в эпоху позднего Средневековья. Материалы научного наследия / Сост., отв. ред. М.В. Аникиев, А.Ю. Карачинский, В.В. Шишкин. СПб., 2008.

⁶ Genicot L. L'économie namuroise au bas Moyen âge. Louvain, 1960. T. 2, ch. 1—2; Genicot L. Naissance, fonction et richesse dans l'ordonnance de la société médiévale: le cas de la noblesse du Nord-Ouest du continent. Louvain—Gand, 1968; Genicot L. La noblesse au Moyen Age dans l'ancienne France // Comparative studies in sociology and history. The Hague, 1962; Van Luyn P. Les milites dans la France du XI s. // Le Moyen âge. Bruxelles, 1971. Vol. 77, N 1. P. 193—238; Cardini F. Alle radici della cavalleria medievale. Florence, 1982; Keen M. Chivalry. New Haven—London, 1984.

⁷ Le Goff J. Les trois fonctions indo-européennes: L'historien et l'Europe féodale // Annales: Économies, Sociétés, Civilisations. Paris, 1979. № 6. P. 1187—1215.

⁸ Duby G. Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme. Paris, 1978. P. 114.

⁹ Flori J. Chevalerie // Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval / Dir. J. Le Goff, J.-Cl. Schmitt. Paris, 1999. P. 200.

¹⁰ Малинин Ю.П. Общественно-политическая мысль позднесредневековой Франции XIV—XV вв. СПб., 2000. С. 98.

¹¹ Десимон Р. Дворянство, "порода" или социальная категория? Поиски новых путей объяснения феномена дворянства во Франции Нового времени // Французский ежегодник. 2001. М., 2001. С. 20.

¹² Сидоров А.И. Каролингские milites и nobiles: к вопросу о предыстории средневекового европейского рыцарства // Одиссей. Человек в истории / Гл. ред. А.Я. Гуревич. С. 44.

¹³ Дюби Ж. Трехчастная модель или представления средневекового общества о себе самом. М., 2000; Duby G. La société aux XI-e et XII-e siècles dans la région mâconnaise. 2-e éd. Paris, 1971. P. 191—201; Genicot L. L'économie namuroise au bas Moyen âge. Louvain, 1960. T. 2, ch. 1—2; Bonassie P. La Catalogne du milieu du X-e siècle à la fin du XI-e siècle. Toulouse, 1976. T. 2. P. 802—806; Fossier R. La terre et les hommes en Picardie jusqu'à la fin du XIII-e siècle. 2-e éd. Paris, 1987. P. 245—264; Le Jan R. Continuity and Change in the Thenth-Century Nobility // Nobles and Nobility. Woodbridge, 2002. P. 53—68.

¹⁴ Сидоров А.И. Каролингские milites и nobiles: к вопросу о предыстории средневекового европейского рыцарства. С. 45.

¹⁵ Flori J. La notion de Chevalerie dans les Chansons de geste du XII s. Etude historique du vocabulaire // Le Moyen âge. 1975. Vol. 81, № 2. P. 211—144; № 3—4. P. 407—445.

¹⁶ Лучицкая С.И. Рыцарство — уникальный феномен западноевропейского Средневековья // Одиссей. Человек в истории / Гл. ред. А.Я. Гуревич. С. 11.

¹⁷ Там же. С. 12.

¹⁸ Genicot L. La noblesse au Moyen âge dans l'ancienne France // Comparative studies in sociology and history. The Hague, 1962; Хачатурян Н.А. Статус западноевропейского дворянства, его внутренняя стратификация и социальные тенденции // Бюллетень Всероссийской Ассоциации медиевистов и историков раннего Нового времени. № 8. М., 1997. С. 10—14.

¹⁹ Лучицкая С.И. Рыцарство // Словарь средневековой культуры / Под общ. ред. А.Я. Гуревича. М., 2003. С. 434—435.

²⁰ Из грамоты 1245 года // Практикум по истории средних веков. Ч. 2. Западная Европа в период развитого Средневековья / Под ред. Н.И. Девятайкиной, Н.П. Мананчиковой. Воронеж, 2000. С. 177.

²¹ Flori J. Chevalerie // Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval. P. 208.

²² Смирнова Е.Д. Концепция "феодальной революции" в работах Ж. Дюби, П. Тубера и Р. Фоссье // Работы исторического факультета БДУ: наук. зб. Вып. 4 / редкол.: У.К. Коршук (адк. ред.). Мн., 2009. С. 143.

²³ Toubert P. Introduction generale // Châteaux et peuplements de l'Europe Occidentale du X au XVIII siècle. Auch, 1980.

²⁴ Бессмертный Ю.Л. "Феодальная революция" XI—XII вв. // Вопросы истории. 1984, № 1. С. 52—67.

²⁵ Гл. подрабязней: Смирнова Е.Д. Из истории западноевропейской повседневности: замок и средневековый дом // Гісторыя: праблемы выкладання. 2009, № 5. С. 8—11.

²⁶ Лучицкая С.И. Рыцарство — уникальный феномен западноевропейского Средневековья // Одиссей. Человек в истории / Гл. ред. А.Я. Гуревич. С. 8.

²⁷ Лучицкая С.И. Рыцарство // Словарь средневековой культуры. С. 432.

²⁸ Flori J. Chevalerie // Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval. P. 201.

²⁹ Смирнова Е.Д. и др. Средневековый мир в терминах, именах и названиях: Слов.-справ. / Науч. ред. В.А. Федосик, Е.Д. Смирнова; Сост. Е.Д. Смирнова. 2-е изд., испр. Мн., 2001. С. 293—294.

³⁰ Смирнова Е.Д., Сушкевич Л.П., Федосик В.А. Средние века. Культура, искусство, история. Иллюстрированная энциклопедия. М., 2008. С. 175, 246.

³¹ Chapelain André. Traité de l'amour courtois / Ed. C. Buridan. Paris, 1974. P. 156.

³² Малинин Ю.П. Общественно-политическая мысль позднесредневековой Франции XIV—XV вв. СПб., 2000. С. 57.

³³ Дюби Ж. Куртаузная любовь и перемены в положении женщин во Франции XII в. // Одиссей. Человек в истории. М., 1990. С. 90—96.

³⁴ Малинин Ю.П. Рыцарская этика в позднесредневековой Франции (XIV—XV вв.) // Средние века. 1992, № 55. С. 195—213.

³⁵ Froissart J. Chronicles of England, France, Spain and the adjoining countries. Vol. I—II. New York—London, 1901.

³⁶ Ястребицкая А.Л. Западная Европа XI—XIII веков. М., 1978. С. 141.

³⁷ Лучицкая С.И. Рыцарство — уникальный феномен западноевропейского Средневековья // Одиссей. Человек в истории / Гл. ред. А.Я. Гуревич. С. 435.